

Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmi Ansiklopedisi “Cengiz” Maddesi

Yazan:

Ali Ekber DİYANET

Çeviren

Fatih ÇİFTİÇİ*

Çengiz veya Çinggiz Hân¹ (h.549-624?/m.1154-1227), Moğol imparatorluğunun kurucusunun lakabı ve tarihin en şöhretli ve en büyük fatihlerinden.

Camiü't-Tevarih veya Tarih-i Cihangûşa gibi Moğol tarihinin en önemli kaynakları, Cengiz'in yaşamının ilk yıllarını özet olarak aktarmışlardır (Reşidüddin, 1/306-307); bu nedenle onun doğum tarihi tam olarak belli değildir. Moğollar arasından gelen tevatürü dikkate alacak olursak, [Cengiz Hân'ın] h.549'un ortalarında Türk-Moğol Hayvan Takvimi'ne göre domuz yılında, Onon nehri sahilinde bulunan Dolun Buldâk (Dâli Un Buldâk) bölgesinde doğmuş olması gerekir (a.g.e., 1/309-310; Tarih..., 16; Benakiti, 362; Mirhand, 5/823; Hamdullah, 362).

Babası; Moğollar'ın seçilen son hânı Kubul Hân veya Kâbul Kağan'ın (Tarih, 12; Reşidüddin, 1/268-270; Hamdullah, 850) torunu, Bertan Behadır'ın² oğlu; Yesugay Bahadır'dı (Goldan, 382; Reşidüddin, 1/292). Annesi Ulun İke (a.g.e., 1/310) veya Hevalun Ucin (Tarih, 16) Ulkunut kabilesine mensuptu (Reşidüddin, 1/213). Yesugay Bahadır, bu tarihte babasına ve amcasına bağlı olan kavimlerin, Neyrun ve Kıyat kavimlerinin liderliğini üzerine almıştı (a.g.e., 1/270-310-311; Cüveyni, 1/25) ve [Yesugay'a] düşmanlık besleyen ve muhalefet eden Tatarlar'la savaş halindeydi. Yesugay

* Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı: fatihcifticir@gmail.com, Orcid: 0000-0001-6165-2465.

¹ Makale içinde ve dipnotlarda köşeli parantezlerle “[]” belirtilen yerler, tarafımıza aittir. [Bunlardan sonra: Cengiz, Cengiz Hân.]

² [Bundan sonra: Bahadır.]

Tatarlar'ın liderlerinden olan Temuçin Uge [adında birini] yendikten sonra, yeni doğan oğlunun ismini "Temuçin" koydu (Tarih, a.y.; Reşidüddin, 1/310, 311). Yeni doğan [bu] çocuğun doğum sonrası avuç içinde kemiğe benzeyen bir et parçası tuttuğu söylenir (Mirhand, a.y.).

Moğol kabile ve kavimleri İslâm kaynaklarından sonra; Çin, Rus ve onların dışındakilerde de genellikle "Tatar" diye isimlendirilir (IA, III/91) ve Tatar kelimesi h.2/m.8. yüzyıla ait Orhun Abideleri'nde bir kavim ismi olarak geçmiştir (a.y.; Ergin, 131), bununla beraber Yesugay Bahadır, Moğol kavimlerinden biriyle savaş halindedir.

Temuçin daha sonra "Cengiz Hân" diye isimlendirilmiş ve bu adla ünlenmiştir (bkz. m.s.). Bu isim, tarihi kaynaklarda değişik yazı şekillerinde; "Çingiz" (Reşidüddin, 1/268), "Cengiz" (Cüveyni, 1/14; Nesevi, 8), "Cenkiz" (İbnû'l-İbri, Tarih-i Muhtasar..., 229; İbnû'l-Esir, 12/271, 361) diye aktarılmıştır. İbnû'l-Esir, Temuçin'i "el-Nehrci" diye kaydetmiştir (Aynı yerler). Reşidüddin Fazlullah'ın rivayetine göre; "Cengiz" kelimesi "güçlü" ve "şahların şahı" anlamına gelir (1/571; ayrıca bkz. m.s.)

Temuçin dokuz yaşındayken babası Yesugay, Konkırat veya Ungıkırat kavminin lideri [olan] Dey Noyan'ın kızını [Temuçin'e] istedi. Bu kızın ismi Berta (Tarih, 17, 18) veya Burte Fucin'di³ (Reşidüddin 1/299) ve Cengiz'in eşlerinin en gözdesi ve sonraki imparatorların annesiydi (Aynı yerler). Yesugay, Börte Fucin'in ailesi ile anlaştıktan sonra Moğol adetlerine göre oğlunu geleceğin damadı olarak gelinin ailesinin yanına bıraktı, atını düğün hediyesi olarak [onlara] verdi ve kendisi de geri döndü (Tarih, 19). Yolda Tatarlar onu misafir ettiler ve etkisini yavaş gösteren bir zehirle onu zehirlediler. Yesugay kendi mekânına ve yurduna döndüğünde, durumu değişti ve birkaç gün sonra öldü. Ölmeden önce Temuçin'i haberdar etmelerini ve onu geri getirmelerini buyurmuştu (a.y. 19, 20).

Reşidüddin'in rivayetine göre; Yesugay h.562/m.1167'de öldüğünde, Temuçin on yaşındaydı (1/312). Moğollar'ın Gizli Tarihi'nde ise; Yesugay öldüğünde, Temuçin'in yaşı dokuz olarak verilmiştir (s.17-20). Uyum yoktur. Bununla beraber her iki kaynak Cengiz Hân'ın ölümünden sonra yazılmıştır. Sonuç olarak Temuçin, babasının ölümünden sonra kavminin yanına gitmiştir ama, Yesugay'ın itaati altındaki kabileler küçük yaşta birinin liderliğini kabul etmemişlerdir. [Onlar] kendi bölgelerinden göç ettiler ve Yesugay'ın akrabalarından olup, onun ailesi ile düşman olan [gidenler] Tayçiyut kavmine

³ [Bundan sonra: Börte Fucin.]

katıldılar. Temuçin'in annesi, kaçanların arkasından gitmiş, kendi ulus ve kavimlerinden az bir miktarda [insanı] geri döndürebilmişti (Tarih, 22; Reşidüddin, 1/325, 326; Benakiti, 362; Mirhand, 5/824). Bu şekilde Yesugay'ın ailesi yalnız kaldı. Tedbirli, yönetici ve ileri görüşlü bir kadın olan Cengiz'in annesi [Ulun İke], çocuklarının terbiyesini ve onların yaşamının teminini üzerine aldı (Tarih, a.y.; Beyani, 133).

O zamandan (h.562) Temuçin'in ortaya çıkışına kadar yirmi yedi sene geçti. Bu süre boyunca Temuçin ve ailesi Onon nehrinde, acizlik ve darlık içinde, yarı gizli bir şekilde yaşıyorlardı. Balıkçılık ve avcılıkla günlerini geçiriyorlardı. Cengiz bu yıllarda Tayçiyutlar ve diğer bazı Moğol kabileleri ile birkaç kez savaştı. Üstelik bir defa da Tayçiyutlar'a esir düştü ama onların elinden kaçtı ve bataklıkta saklandı. Çupanlar ailesinin ataları [olan] Suldus kabilesinden Surkan Şira (Şire) onu kurtardı (Reşidüddin, 1/328; Tarih, 26, 28; Mirhand, a.y.; Benakiti, 362, 363). Cengiz böyle sert şartlar altında büyüdü ve zamanla Moğol kabilelerinden bazısını kendisine bağladı. Bununla beraber Moğollar'dan büyük bir grup, ona düşmanlık ettiler ve Cengiz bir birlik kurmaya ihtiyaç duydu. Bundan dolayı, Kerayit kabilelerinin lideri ve [Cengiz'in] babasıyla bir dostluk ve birliğe sahip olan Ong Hân Tuğrul'a doğru yöneldi. Cüveyni'nin rivayetine göre; Ong Hân, onu güler yüzlülükle kabul etti ve o ikisi ittifak kurdular (a.g.e., Reşidüddin, 1/359-363; Tarih, 39; Morgan, Chingiz Kha'n...», 60). Diğer taraftan Tayçiyut, Salcut, Konkırat ve onların dışındaki kabileler Cengiz'e karşı birleştiler ve Cengiz-Ong Hân birliğiyle savaşa girdiler (Reşidüddin, 1/365; Mirhand, a.y.). Temuçin gençlik döneminde, Ong Hânla birleşmeden önce Börte Fucin ile evlenmişti ve bu evlilik onun güç ve nüfuz kazanmasına sebep olmuştu. Bu zamandaki [birleşmeden sonra Cengiz'e] muhalif kabilelerden bazısı onla dosttu ve Mergitler onun ordusuna saldırıp, karısı Börte Fucin'i esir almışlardı. Temuçin, Ong Hân'ın yardımıyla Mergitler'i yenip, karısını kurtarmıştı (Tarih, 33-36, 39, 44; Reşidüddin, 1/364; Grousset, 255-256).

Temuçin h.596/m.1200'de Ong Hân'la düzenlediği bir kurultaydan sonra, onunla beraber Mergitler'le savaşa gitti ve onları yendi (Reşidüddin, 1/371-372). Konkırat, İkiras ve onların dışındaki Moğol kavimlerinden bazısı h.597'de Camuka Saçan'ı gürhanlığa seçtiler (Tarih, 70) ve Temuçin'le savaşa hazırlandılar ama, yenildiler. Konkırat kavmi de [Temuçin'e] bağlandı (Reşidüddin, 1/377-379).

Camuka bu yenilgiden sonra, Ong Hân'ın oğlu Songun isminde biriyle birlik olup, Temuçin'le tekrar savaşa hazırlandı. Her ikisi Ong Hân'ın yanında

Temuçin'i kötilediler. Ong Hân, Camuka'yı «boş konuşan, itibarsız ve güvenilmeyen biri olarak» biliyordu. Onların sözlerine inanmadı ama, sonunda Temuçin'in düşmanları onu da savaşmaya ikna ettiler (Tarih, 93). Temuçin ve Ong Hân arasında, Balcune bölgesinde h.599'da bir savaş oldu. Ong Hân yenildi ve firar etti. Naymanlar'ın elinde öldürüldü (Cüveyni, 1/27; Reşidüddin, 1/382, 386, 395-398; Mirhand, 5/825). Bu şekilde Temuçin, Kerayit kavminin en güçlü hânını da yenmiş oldu ve o sırada "Hân" lakabını aldı (a.g.e., Reşidüddin, 1/398, 399; Barthold, 383). Daha sonra Naymanlar'la savaştı, onların lideri Tayang Hân'ı yendi ve Tengut⁴ bölgesini ele geçirdi (Reşidüddin, 1/414-420; Mirhand, 5/826-827).

Temuçin, Moğolistan kabilelerinin çoğunu yendikten sonra h.602/m.1206'da büyük bir kurultay topladı. Onun emriyle dokuz dereceli beyaz bir tuğ kurdular ve büyük bir kalabalık topladılar. Bu toplulukta Kukçu veya Teb Tengri dedikleri büyük bir kâhin vardı (Reşidüddin, 1/421) ve kendisi gaybtan haber aldığını iddia ediyordu. Tanrı ile konuştuğu ilhamıyla; Temuçin'e bundan sonra, "şahların şahı" ve "gökyüzünün oğlu" anlamına gelen "Cengiz" denilmesi gerektiğini ve Tanrı [tarafından] bilinen dünyanın ona ve çocuklarına bahşedildiğini ilan etti (a.g.y., Tarih, 54; Mirhand, 5/828, 829; Barthold, 383, 384; Cengiz anlamı için bkz: Mûsevi, 3/2019, 2020). Bu tarihten sonra Cengiz Hân; Moğol kabilelerinin tamamının "Büyük Hân"ı (Morgan, «Chingiz Kha'n», 61) diğer bir tabirle "Hakan-ı Cihan" ve "imparator" oldu (Grousset, 274,, 275; Saunders, 52, 53). Kukçu, hilekâr biri olduğundan [daha önceki] kehanetinden yararlanmak istedi. Cengiz'e üstünlük tasladı. [Bundan dolayı] Cengiz'in emriyle tutuklandı ve öldürüldü (Mirhand, a.y.; Saunders, 53, 54; Grousset, 275).

Cengiz Hân, daha sonra Moğollar'ın "Kaşın" dedikleri Tangut vilayetini ele geçirdi ve böylece Kırgızlar, Mergitler, Uygurlar, Karluklar ve diğer kabileleri itaati altına aldı (Bkz. Reşidüddin, 1/421, 426, 440; Mirhand, a.y.).

Bu şekilde, Moğolistan ve Moğol kavimlerinin tamamının itaati Cengiz Hân'ın eline geçmiş oldu. O sırada Cengiz bir bir topluluklara saldırma kararı aldı. İlk olarak Çin'in kuzeyine veya Hitay'a yöneldi. Onun kuvvetleri iki yıl boyunca -h.609/m.1212'den h.611/m.1214'e kadar- dört defa bu ülkeye art arda hücum etti. Bu saldırılarda, halkı Kiş ve Tibet asıllı budist ve Çin'in diğerlerine göre daha küçük ve daha zayıf şehri olan Hesi Hesya'yı aldı ve

⁴ [Bundan sonra: Tangut.]

ticaret yollarının kontrolünü ele geçirdi (Saunders, 53; Grousset, 286; Morgan; a.g.e., 65); daha sonra o ülkenin başkenti olan Zhongdu [中都] - Hânbalık [元大都] tarafına doğru yöneldi. Çin padişahı Altay Hân ile barış oldu ve [Altay Hân] Guncu Hatun adındaki kız kardeşini eş olarak Cengiz'e gönderdi (Reşidüddin, 1/441-448, 450; Mirhand, 830-832). Bununla beraber Moğollar'ın Çin'e tam hâkimiyeti Cengiz Hân öldükten sonra, Ugtay⁵ zamanında h.632'de gerçekleşmiştir (Reşidüddin, 1/456-460; Saunders ve Morgan a.y.; Grousset, 288). Ancak bu akınlar ve Çin'in büyük bir kısmının fethi, Cengiz ismini halk arasında ünlendirdi (Barthold, 393).

Cengiz Hân daha sonra Moğolistan'a döndü (Reşidüddin, 1/450). Subutay Bahadır ve Burğan Noyan'ı Tumat kavmi ve Mergitler'le (a.g.e., 1/456-458) ve Cebe Noyan'ı, Karahitay ülkesine sığınmış olan Naymanlar'ın padişahı Kuçluk (Kuşluk) Hân ile savaşmaya gönderdi. Kuçluk Hân [bir vakit] Karahıtaylar'ın padişahı Gür Hân için bir zindan kurdurmuştu, müslümanlara ve diğer halka işkence ediyordu, [Kuçluk Hân] kaçtı ve daha sonra öldürüldü; Kaşgar ve Balasagun bölgesi de Moğollar'ın eline geçti (a.g.e., 1/459-468; Mirhand, 5/840, Morgan, 67; Saunders, 55; İkbâl, 24). Kuçluk Hân'ın zalimliği, Kaşgar ve bölge halklarının Cengiz'in ordusunu kurtarıcı olarak karşılamasına neden olmuştur (a.y.).

Karahıtaylar'ın yok olmasıyla, onların ülkesi Cengiz Hân'ın eline geçti ve bu şekilde Hârizmşahlar ülkesi ile sınırdaş ve komşu olundu. Cengiz Hân ve Muhammed Hârizmşah, kendi aralarında ticari bağların varlığı ve yayılmasına önem veriyorlardı. Bu yolda ilk adım Hârizmşah tarafından atıldı. O, Bahaeddin Razi önderliğindeki bir heyeti, Cengiz Hân'ın huzuruna gönderdi. Heyetin aslı işi; Cengiz Hân savaş gücü ve gerçek kuvvetinden bir haber elde etmektir. Cengiz Hârizmşah sefirini ve beraberindeki heyeti saygıyla kabul etti ve sultan Muhammed'e mesaj gönderdi ve kendisini Doğu'nun hükümdarı ve sultanı da Batı'nın hükümdarı saydı. Tam bir emniyetle tüccarların gidiş-gelişi için taraflar arasında barış ve asayişin sağlanmasını ifade etti (Barthold, 393-393; Spuler, 16-17; Morgan, «Chingiz Kha'n», 68; İkbâl, 21-22). O [Cengiz Hân] da Hârizmşah heyetine bir cevap olarak; Mahmud Yalvaç Hârizmi, Ali Hoca Buhari ve Yusuf Kenkay Otrari önderliğinde ve hepsi müslüman olan tüccarlardan oluşan dört elli kişilik bir kervanla birlikte bir heyeti oldukça pahalı hediyelerle birlikte sultan Muhammed'e gönderdi. Onu kendi oğlu olarak tanıdı (Nesevi, 49-51; Ebûlgazi, 96-100; Cüveyni, 1/27; Reşidüddin, 1/473; İbnû'l-

⁵ [Bundan sonra: Ögedey.]

İbri, Tarih-i Muhtasar, 230; İbnû'l-Esir, el-Kâmil, 12/361, 362; Mirhand, 5/840-841; Barthold, 396). Bununla beraber, ticaret kervanı ve elçilik heyeti Otrar şehri sınırına geldiğinde, oranın hâkimi Gayır Hân lakaplı ve Muhammed Hârizmşah'ın annesi Terkan Hatun'un akrabalarından olan İnalıcık, onların hepsini tutukladı ve sultanın izniyle onların malını müsadere etti, hepsini öldürdü. Sadece bir kişi onların arasından kaçtı ve bu olaydan Cengiz Hân'ı bilgilendirdi (A.y.; Minhac, 2/103-104; Reşidüddin, 475; Morgan, a.y.; Kafesoğlu, 240).

Muhammed Hârizmşah'ın Otrar olayındaki rolü hakkında değişik rivayetler vardır: Nesevi, (s.50-52) sultanın onların sadece yakalanmalarını emrettiği ve Otrar hâkiminin ticaret mallarına tamah ederek onları keyfi bir şekilde öldürdüğü inancındadır (Ayrıca bkz: Kafesoğlu, 242). Diğer yandan İbnû'l-Esir (12/362) malların [sultanın] yanına gönderilmesine dayanarak sultanın [katliama] açık izninden bahsetmiştir. Malların Semerkantlı ve Buharalı tüccarlara satılması bu görüşün delilidir. İbnû'l-Esir'in rivayetine göre; tüccarların öldürülmesine Hârizmşah'ın tepkisi; hırstan öte, ticari ilişkilerin yayılmasını önleme ve silahların Cengiz'e ulaşmamasını sağlamaktır. Çünkü casuslar, Moğollar'ın silah yapımı ve [savaş] hazırlığı ile meşgul olduklarını haber vermişlerdir.

Her durumda, [Otrar Olayı] Cengiz Hân'ı öyle bir sınırlendirmiştir ki, [Cengiz Hân] bir tepenin üstüne gitmiş, başını açarak «Tacik ve Türk'ü Yaratan»dan kendisine intikam kuvveti bahşetmesini istemiştir (Cüveyni, 1/62; Reşidüddin, 1/474; İbnû'l-İbri ve Morgan a.y.). Daha sonra, babası Sultan Tekiş'in emirlerinden olan Kuç Buğra ve yanındaki iki kişiyi Hârizmşah'ın yanına gönderdi ve Otrar hâkiminin teslimini istedi (Nesevi, 52).

Sultan [Muhammed], bu isteği kabul etmemekle beraber Cengiz'e kötü sözler söyledi. Onun isteğiyle elçiyi öldürdüler ve beraberlerindekiilerin sakallarını tıraşladıktan sonra [onları] serbest bıraktılar (İbnû'l-Esir, 12/362-364; Mirhand, 5/841-842; Barthold, 399; İkbâl, 23). Bu şekilde, Cengiz Hân'ın İran'a saldırı bahanesi hazırlanmış oldu. Bazı yazarlar, Cengiz Hân'ın Sultan Muhammed'le savaşında ve İran'a saldırıya tahrik edilmesinde, Abbasi halifesi Nasırdinillah'ın payından söz etmişlerdir (Mirhand, a.y.). Halifenin, Hârizmşah'ın doğu komşuları arasında bir müttefik aradığını bilsek de, ittifak elinin Asya'nın doğusuna doğru uzandığına dair bir delil yoktur (Barthold, 400).

Bu olaylardan sonra, Cengiz kendi emirleri ve oğullarından oluşan bir şura oluşturdu ve Sultan Muhammed'le savaşmaya niyet etti. Zilkade 615/Ocak 1219'da Hârizmşah ülkesine doğru yola düştü. Oğullarından her

birini bir tarafa gönderdi. Ögedey ve Çeğetaı'ı⁶ Otrar'a, Tuşı/Cuci'yi Cend'e, kalanını da Hoçend ve Fenaket/Benaket tarafına görevlendirdi. Kendisi de Buhara'ya doğru gitti (Cüveyni, 1/62-66; Reşidüddin, 1/487-488; Minhac, 3/104-105; Mirhand, 5/842; İbnû'l-İbri, a.y.). Kaynaklardan bazısı, Cengiz'in ordu sayısını sekiz yüz bin kişinin üzerinde yazmışlardır (Minhac, 2/104) ama, bu sayı çok abartılı gelmektedir, [Cengiz'in] ordu sayısı muhtemelen yüz elli ve iki yüz bin kişi arasındadır (Barthold, 404).

Cengiz'in ordusunun eline geçen ilk şehir Otrar'dı ve beş ay direnişten sonra teslim olmuştu (Reşidüddin, 1/488-490; Cüveyni, 1/64-66; Nesevi, 54; Minhac, 2/105). Moğollar şehri ele geçirdikten sonra büyük küçük herkesi kılıçtan geçirdiler ve hiç kimseyi sağ bırakmadılar (a.y.). Gayır Hân da bir müddet sonra esir alındı. Cengiz'in emriyle [onun] kulağına ve ağzına erimiş gümüş döktüler ve [onu] tamamen işkenceyle öldürdüler (Nesevi, a.y.). Cend'ten sonra Hoçend ve Benakit Moğollar tarafından ele geçirildi (Cüveyni, 1/66-73; Reşidüddin, 1/490-496).

Cengiz, küçük oğlu Tuluy ile birlikte Zernuk'tan Buhara'ya hareket etti. Zernuk halkı direniş göstermedi, Cengiz onlardan belli bir miktarı esir olarak aldı (a.g.y., 1/496-499; Ebûlgazi, 90; Mirhand, 5/843; Barthold, 408-409). Daha sonra Buhara'ya gitti. Şehir kısa bir süreden sonra teslim oldu ve Cengiz kurban bayramı gününde; 10 Zilhicce h.616/m.16 Ocak 1220'de şehre girdi. Cengizliler, kendileriyle savaşıyan bir grubu esir ettiler, kalanını da küçük-büyük, genç-yaşlı [demeden] öldürdüler (Reşidüddin, 1/499). Daha sonra şehri ateşe verdiler, mescitleri at ahırlarına dönüştürdüler (Minhac, a.y.; Nesevi, 63-65; İbnû'l-Esir, 12/365-366; İbnû'l-İbri, Tarih-i Muhtasar, 233; Cüveyni, 1/75-84; Reşidüddin, a.y.). O sırada sıra Semerkant'a geldi. Bu şehrin istihkâmı yeterli değildi, direnmeden teslim oldu. Cengizliler, h.617 aşure günü şehri ele geçirdiler, yağmadan sonra orayı ateşe verdiler ve birçok kişiyi öldürdüler ve esir aldılar (Cüveyni, 1/95-96; Minhac, 2/107; Mirhand, 5/846-847; İbnû'l-Esir, 12/366-367; İbnû'l-İbri, a.y., 234-235; Grousset, 300; Reşidüddin, 1/501-503).

Daha sonra Cengiz, kendi emirlerinden olan Subutay Bahadır ve Cebe Noyan'ı Sultan Muhammed'in takibine gönderdi (a.g.y., 1/504; Cüveyni, 1/112-116). Sultan daima kaçış halindeydi, sonunda Mazenderan Denizi'nde Abeskun adasına sığındı ve hemen orada öldü (İbnû'l-Esir, 12/370; Reşidüddin, 1/509-510; Mirhand, 5/847; Barthold, 426).

⁶ [Bundan sonra: Çağatay.]

Diğer taraftan, Hârizm'e gitmiş olan Ögedey ve Çağatay beş ay kuşatmadan sonra oranın merkezi Ürgenç veya Gürgenç/Cürcaniye'yi ele geçirdiler. Cengizliler meslek sahiplerini ayıkladı, kadın ve erkekleri esir ettir ve geri kalanını öldürdüler (Cüveyni, 1/96-101; Nesevi, 69-70; Reşidüddin, 1/512-517; Mirhand, 5/850-851; Bkz, Barthold, 436-437). İbnû'l-Esir'in rivayetine göre; Cengizliler halkı yağmaladıktan sonra, Ceyhun barajını bozdular, şehri su bastı ve bütün yapılar suyun altında kaldı. Cengiz, Tirmiz'den sonra Nehşeb ve Belh'i ele geçirdi. O şehirlerin halkını kılıçtan geçirdiler (İbnû'l-Esir, 12/366-370, 390; ayrıca bkz. Reşidüddin, 1/517, 520, 530-533). Tuluy da Merv'i ele geçirdi ve yedi yüz bin insanı öldürdü (İbnû'l-Esir, 12/391, 393). O sırada, Cengiz'in damadı Tağacar'ın kan intikamını almak için Nişabur'ı [Moğollar] öyle bir hale getirdiler ki, orası zirai bir yer haline geldi (Cüveyni, 1/140; İbnû'l-Esir, 12/393; Reşidüddin, 1/517-525).

Cengiz, h.619/m.1222'de Celaleddin Hârizmşah'ı takibe koyuldu ve onu Sind Nehri kenarında yendi. Buna rağmen Celaleddin mucizevi bir şekilde atıyla beraber kendisini Sind'ten geçirdi ve kaçtı (Nesevi, 110-112; Reşidüddin, 1/525-528; Hamdullah, 497).

Cengiz'in orduları; Kafkas, Hemedan, Azerbaycan ve üstelik Rusya'nın bir kısmı gibi İran'ın diğer noktalarını ele geçirip, Moğol hânının ülkesine eklediler (İbnû'l-Esir, 12/372-383; Reşidüddin, 1/531-535; Ebûlgazi, 132; Cengiz'in fetihlerinden birçoğu hakkında bilgi için bkz. Minhac, 2/110).

Cengiz, bu zaferlerden ve kısa bir müddet Taşkent'te kaldıktan sonra karargâhı olan Moğolistan'a geri döndü (h.621/m.1224). Tangutlar'la h.623'te tekrar savaştı ve onlardan birçoğunu öldürdü (Reşidüddin, 1/525-527). Bu savaştan döndüğü sırada yol ortasında hastalandı ve ölümünün yakın olduğunu hissettiğinde oğullarını topladı. Ögedey'i veliht yaptı, hukuk işlerini ve yasanın icrasını Çağatay'a -ki onları iyi biliyordu- verdi ve ordu işlerini de en küçük oğlu Tuluy'a verdi (a.g.y., 1/538-539) ve oradan evde ölmek istemediğinden dolayı Tangutlar'a doğru gitti. Birkaç ay sonra Ramazan h.624/Ağustos m.1227'de öldü. Cenazesini Burkan Kaldulun Dağı'na götürdüler. Daha önce kendisinin belirlediği bir yere gömdüler (Cüveyni, 1/144; Reşidüddin, 1/541; Minhac, 2/148; İbnû'l-İbri, Tarihû'z-Zaman, 272; Morgan, «Chingiz Kha'n», 72; Hamdullah, 581-583).

Reşidüddin'in rivayetine göre (1/542); Cengiz'in defin yerinde birkaç ot bitmiş, [orası zamanla] bir ormana dönüşmüş ve onun defin yerini gizlemiş. Cengiz'in kabrinin tam yeri belli olmasa da, onun yakınlarından bazıları aynı

dağda gömülüdür. Muhtemelen Cengiz, o yerin güneyinde Huang Hu [黃河] barajı ve Ordos arasındaki bir yerde gömülüdür. Orada iki bez çadır kurulmuştur ve onun içerisinde bakır veya gümüşten iki sandık bulunmuş. [Sandık içinde] altın, çibuk ve fincan da olduğu söylenir. Muhtemelen Cengiz'in kemikleri de onların içindeydi. Bu çadırlar bazı günlerde ziyaret için açılır ve halk onun etrafında kurbanlar verirdi (IA, III, 97).

Cengizliler'in İstilasının Etkileri: İran bölgelerinde Moğollar'ın zaferi, günümüze kadar bu bölgenin tarihinde görülmemiş olaylardandır. Kadın-erkek, küçük-büyük halkın katliamı ve kıyımı, şehirlerin yıkımı ve kültürel eserlerin ortadan kalkması (maddi ve manevi), öyle zararlı darbelerle neden olmuştur ki, onların hesabını yapmak uzun yıllar [çalışılsa bile] mümkün olmaz, üstelik bir kısım kültürel etkiler günümüze kadar kalmıştır. Bölge halkının işgale maruz kaldığı darbeler, bu istila sonunda kendilerinin görmüş olduklarıdır. Tarihi kaynakların rivayetine göre; öyle korkunç şeyler olmuştur ki, onlara inanmak güçtür. Cengizliler'le çağdaş olan el-Kâmil'in müellifi İbnû'l-Esir, Moğollar'ın saldırısını büyük bir musibet ve devasa bir olay diye nitelemiştir. Onlar hakkında yazmaktan tiksinti duymuştur ve "keşke annelerden doğulmamasını ve bu olayların görülmemesini" istemiştir (12/358). Bu nedenle İran ve İslâm kaynaklarından bazıları [Cengiz'den] hunhar, kan dökücü melun gibi lafızlarla söz etmişlerdir (A.y., Minhac, 2/114). Buna rağmen, Cengiz ve ardıllarının zamanında yazılmış mektup eserlerinin bir kısmı ondan kötü bir şekilde söz etmemişlerdir, hatta onu övmüşlerdir.

Cengiz Hân, Kore yarımadasından Yakın Doğu ve Avrupa'nın güneyine, Güney Sibirya'dan Hindistan ve Çin'e kadar olan geniş bir bölgeyi miras bırakmıştır («Dâ'iretü'l-Ma'ârif ...⁷», VII, 368). O, Moğol kabileleri arasındaki devam eden savaşları ve çekişmeleri sonlandırdı. Hepsini kendi emri altına aldı, [onları] siyasi bir kurum ve bir kanuna bağlı olarak yönetti (Grousset, 511).

Cengiz, geniş bir bölgenin idaresi için kanunlar ve usuller koydu ki, [bunlar] «Büyük Yasaname» veya «Cengiz Yasası» diye bilinir (Cüveyni, 1/17). Bu kanunların esası, sıkı Moğol gelenekleriydi ama, Cengiz onları ıslah etti. [Bazı] konuları ona ekledi ve ona resmiyet kazandırdı (Morgan, Yasa...⁸»163). Her bir iyi işe ve suça bir sınır belirledi (Cüveyni, a.y.). Yalanın cezası ölümdü (Minhac, 2/145-146); hırsızlık, zina, savaştan kaçma, casusluk, hıyanet, suyu

⁷ Türkiye ...

⁸ «The Great ...»

kirletme ve onun gibi şeylerin cezası da ölümdü (Cüveyni, a.y.). O bu haşin ve sert kanunların sayesinde öyle bir emniyet meydana getirdi ki, «İran'dan Turan'a geniş bir sınırdaki bir sını altınla gidilse, saldırıya uğranılmazdı» (Grousset, 316).

Cengiz Hân askeri bakımdan bilgili ve seçkin biriydi. Orduyu örgütlenme ve yönetmede gizli ve görkemli bir güce sahipti. On bin kişiden oluşan askerleri "tümen" diye adlandırılıyordu. [Askeri yapı] "binlik, yüzük ve onluk" diye adlandırılmıştı, her birine de bir komutan görevlendirilmişti. Ordu neferlerinin her biri; kılıçlı, okçu ve mızrakçıydı (Cüveyni, 1/22-25).

Cengiz Hân hiçbir dine ve inanca mensup değildi. Bu yüzden hiç birine herhangi bir taassubu yoktu. İslâmiyet, Hıristiyanlık, Yahudilik ve onların dışındaki inançlara özgürlük vermişti. Başkalarının özgürlüklerine tecavüz etmemek şartıyla din takipçileri, kendi merasimlerini gerçekleştirmede özgürdüler (a.y., 1/18). Onun şaman inancına meyilli olduğu ihtimali belirtilmiştir (Bausani, 540). O, bilginlere ve zahitlere saygı gösterirdi (Cüveyni, a.y.). Onun çocukları şehirleri fethettiklerinde, o yerin bir âlimini veya zâhidini alıp Cengiz'in hizmetine gönderirlerdi. Tuluy, Herat'tayken Vahideddin Puşenci onun dikkatini çekmişti ve [o] Cengiz'in yanına gönderildi (Minhac, 2/123-125). Lakap bırakmak Cengiz'in diğer girişimlerindendi. Kendi zamanının mektup ve fermanlarında hân veya kağan lakabı ile yetiniyordu.

Cengiz, medeniyetlere [herhangi bir] aşinalığı olmamasına rağmen, ordu ve ülke işlerinin idaresinde medeni milletlerin tecrübelerinden yararlanırdı. Bu yüzden, kendi sisteminde danışman ve müşavirlerle lüzum olduğunda meşveret ederdi. Müslümanlar, Uygurlar ve Çinliler müşavirdiler (İkbal, 75-76).

Cengiz Hân kavimler arasındaki ticari ilişkilere önem verirdi ve ticaretin revacı ve yolların güvenliğinin sağlanması için çaba sarf ederdi. Onun zamanında karakol yolları kuruldu ve her yerde gözcüler görevlendirildi. Bu işler, ticaretin parlamasına neden oldu (Saunders, 68-69). Moğollar'ın bir yazısı olmadığından, [Cengiz Hân] Uygurlar'ın Moğollar'ın çocuklarına yazıyı öğretmesini, tomarlardaki fermanların ve hükümlerin o yazıyla yazılmasını ve [yazıların] hânın hazinelerinde saklanılmasını emretti. Bu tomarlar otuz üç defterdi. Lüzumlu konularda onlara müracaat edilir ve onların içindekilerine göre davranılırdı. Cengiz bu işin icrasını Çağatay'a vermişti (Cüveyni, 1/17; Mirhand, 5/833; İkbal, 77; «Dâ'iretü'l-Ma'ârif», a.y.).

Cengiz de diğer dünya fatihleri gibi ve hatta onlardan biraz daha fazla, kan dökücüydü. Kendi gücünü tespit etmek için halkı grup grup öldürüyordu. Öyle ki, daha önce şehirlerin alınmasında buna işaret edilmişti ama, bazıları bu vahşilik ve sertliği [Cengiz'in] fitratı olarak kabul etmemişlerdir [Barthold, 460; Grousset, 310) ve bunu onun yetişme çevresinin sert neticesi olarak görmüşlerdir (a.y.).

Cengiz Hân, görünüş bakımından -Horasan'a hücum [ettiği vakitte] altmış beş yaşının başında bulunuyordu- uzun boylu, sağlam bünyeli, devasa cüsseli, kedigözlü, saçları öne taranmış, gayet cesur ve zeki biri olarak vasıflandırılmıştır (Minhac, 2/143-144).

Cengiz Hân, hatun ve hizmetçi bakımından birçok kadına sahipti ki, onların beş yüz kadar olduğu yazılmıştır ve her biri bir kavimdendir. [Buna rağmen] onlardan sadece beş tanesi hatundu, özel bir öneme ve itibara sahiptiler (Reşidüddin, 1/299-303). Onların en büyüğü; beş kız ve dört erkek sahibi [aynı zamanda] Cengizli imparatorlarının annesi olan Bört Fucin'dir.

Kaynakça

İbnû'l-Esir, el-Kâmil; İbnû'l-İbri, Barhebraeus, Tarihû'z-Zaman, terc., İshak Ermele, Beyrut; h.1406/m.1986; a.g.y., Tarihû Muhtasari'd-Düvel, neşr., Antuvan Salihani, Beyrut, 1958; Ebûlgazi Bahadır Hân, Şecere-yi Türk, neşr., Desmaisons, St. Petersburg, h.1287/m.1871; İkbâl Aştıyani, Abbas, Tarih-i Moğol, Tahran, ş.1341; Benakiti, Davud, Tarih, neşr. Cafer Şiar, Tahran, ş.1348; Beyani, Şirin, Zen der İran-i Moğol, Tahran, ş.1352; Moğollar'ın Gizli Tarihi, terc., Şirin Beyani, Tahran, ş.1350; Cüveyni, Ata Melik, Tarih-i Cihangûşa, neşr., Muhammed Kazvini, Leiden, h.1329/m.1911; Hamdullah Müstevfî, Tarih-i Güzide, Abdülhüseyn Nevai, Tahran, ş.1362; Reşidüddin Camiû't-Tevarih, nşr. Muhammed Ruşen ve Mustafa Mûsevi, Tahran, ş.1373; Minhâc-ı Sirâc, Osman, Tabakat-ı Nasîri, neşr., Abdülhay Habibi, Kabil, ş.1343; Mûsevi Mustafa ve Muhammed Ruşen, Camiû't-Tevarih Hakkında Notlar (Bkz. a.g.e., Reşidüddin Fazlullah); Mirhand, Muhammed, Ravzatû's-Safa, Ayıklama ve Özetleme, Abbas Zeryab, Tahran, ş.1373; Nesevi, Muhammed, Sîret-i Celaleddin Mingübernî, Tercome-yi Kohen, Müctebâ Minovi, Tahran, ş.1365; Barthold, W. W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, ed. H. A. R. Gibb, London, 1928; Bausani, A., «Religion Under the Mongols», *The Cambridge History of Iran*, vol. ed. J. A. Boyle, Cambridge, 1968; Ergin, M.,

Orhun abideleri, İstanbul, 1975; Golden, P. B., «Ghenghis Khan», *Dictionary of the Middle Ages*, New York, 1989, vol. VIII; Grousset, R., *L'Empire des Steppes*, Paris, 1948; Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar devleti tarihi*, Ankara, 1984; IA; Morgan, D. O., «*Chingiz Kha'n and the Founding of the Mongol Empire*», *The Mongols*, Blackwell, 1986, vol. XLIX; Petrushevsky, I. P., «The Socio - Economic Condition of Iran Under the Il-Khans», *The Cambridge History of Iran*, vol. V, ed. J. A. Boyle, Cambridge, 1968; Saunders, J. J., *The History of Mongol Conquests*, London, 1971; Spuler, B., *Die Mongolen in Iran*, Leiden, 1985; *Türkiye diyanet vakfî İslâm ansiklopedisi*, İstanbul, 1993.